

Ewa Młynarczyk

Uniwersytet Pedagogiczny, Kraków

**Obraz narzędzi rolniczych utrwalony
w polskiej frazeologii i paremiologii****Słowa kluczowe:** paremiologia, frazeologia, językowy obraz świata, nazwy narzędzi**Key words:** paremiology, phraseology, linguistic image of the world, names of tools

Nazwy narzędzi to część leksyki tematycznie związanej z różnymi formami ludzkiej aktywności – z wydobywaniem surowców i ich przetwarzaniem, z budownictwem, rzemiosłem, a także z rolnictwem. Derywaty słowotwórcze nazywające przedmioty niezbędne do prawidłowego i skutecznego wykonywania większości prac tworzą wyrazistą kategorię nazw środków czynności – *nomina instrumenti* (Grzegorzczkowska, Puzynina 1984: 353), która odzwierciedla istotny dla użytkowników języka związek między zajęciem a przedmiotem umożliwiającym jego wykonanie. Nazwy narzędzi są bowiem tworzone prawie wyłącznie od czasowników: *czerpak* (< *czepać*), *nosidło* (< *nosić*), *obrabiarka* (< *obrabiać*), *szydło* (< *szyć*), *imadło* (< *imać* ‘chwytać’) lub jako złożenia rzeczownikowo-czasownikowe obrazowo nazywające zależność między czynnością a narzędziem: *śrubokręt*, *korkociąg*, *wodomierz* (Grzegorzczkowska, Szymanek 1993)¹. Derywowane nazwy narzędzi wraz z zapożyczeniami i neosemantyzmami tworzą jedno z wyraźnych subpól leksykalno-semantycznych polszczyzny².

Doświadczenia związane z używaniem narzędzi znalazły także swoje odzwierciedlenie w nieswobodnych połączeniach wyrazowych – we frazeologizmach oraz (o wiele liczniej) – w przysłowia³. W najobszerniejszym polskim zbiorze

¹ Nazwy narzędzi powstałe drogą derywacji w jednej z gwar zostały opracowane przez I. Jaros w monografii *Nazwy środków czynności w gwarach łęczycko-sieradzkich. Studium słowotwórczo-leksykalne* (Jaros 2009).

² A. Markowski włącza nazwy narzędzi do pola ‘praca fizyczna’ (Markowski 1992: 164–165). Narzędzia rolnicze to grupa wyodrębniana w gwarowych słownikach tematycznych, m.in. w *Porównawczym słowniku trzech wsi małopolskich* M. Kucały. W grupie narzędzi rolniczych znalazło się tam 55 haseł, z których większość została zilustrowana rysunkami (Kucała 1957).

³ Jednostki frazeologiczne i paremiczne z komponentem w postaci nazwy narzędzi były przedmiotem opisu w dwóch artykułach autorstwa E. Młynarczyk – jeden z nich dotyczył

paremiograficznym – *Nowej księdze przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich* (dalej NKP⁴) – znajdziemy jednostki frazeologiczne (JF⁵) z komponentami: *ług* (42), *kosa* (26), *widły* (20), *cep* (20), *sierp* (20), *motyka* (15), *łopata* (10), *grabie* (12), *brona* (9), *radło* (3), *rydel* (2) – oraz nazwami partytywnymi – *lemiesz* (część pługa) i *bijak* (część cepów), a także nazwą służebną – *osełka* (do kosy)⁶.

Nazwy narzędzi powszechnie znanych w dawnych realiach wiejskich posłużyły, zgodnie z kognitywną zasadą znaczenia ucieleśnionego, do wyrażenia różnych sądów i obserwacji dotyczących spraw abstrakcyjnych, m.in. sprawiedliwości społecznej: *Doczeka się sierpa pokrzywa* (NKP II 996) 'złego kara nie minie'; relacji międzyludzkich: *Trafiła kosa na kamień* 'ktoś mądry, chytry, przebiegły musi się zmierzyć z podobnym do siebie przeciwnikiem' (SFzP); *Człowiek człowiekowi bywa i osą, i kosą* (NKP I 377); *Przygania motyka gracy, a oba jednacy* (NKP I 727); cech charakterologicznych: *To je kosa, a nie baba* (NKP I 43) 'o złej kobiecie'; trwałości uczuć: *Jedno rydel a motyka – ta ich rozerwać może* (NKP III 116) 'tak się kochają, że tylko śmierć ich może rozłączyć'; a nawet sposobu sprawowania funkcji publicznych: *Stary diabeł z nowymi widłami* (NKP I 436) 'o starym wójcie wybranym na nowo'. Niektóre przysłowia są bliskie sentencjom wyrażającym pewien rodzaj ogólnoludzkiej refleksji: *Nie wyorzesz jutra pługiem, nie dogonisz wczora cugiem* (NKP I 880); *Szczęście za pługiem nie chodzi* (NKP III 386).

W wielu jednostkach odzwierciedlenie znalazło stereotypowe kojarzenie chłopa/ rolnika z narzędziami rolniczymi, np. *Chłopu całe abecadło: ług, brona i radło* (NKP I 266). Paremia ta jest świadectwem postrzegania chłopstwa jako tej warstwy społecznej, dla której podstawowym i wystarczającym horyzontem poznawczym jest umiejętność pracy na roli przy użyciu odpowiednich narzędzi. W innych JF poprzez narzędzia wskazuje się niejako chłopu/ rolnikowi właściwe dla niego zajęcie, a pośrednio – miejsce w społeczeństwie, np. *Do kozice, do pługu chłopie* (NKP I 267); *Niech pan panem będzie, a z wygodą sługa, Bartosz do siekiery, a Maciek do pługa* (NKP I 64); *Chłopie, stul pysk, a do cepów* (NKP I 265); *Chłop rodzi się do cepu i sierpu* (NKP I 263)⁷.

językowego obrazu narzędzi rękodzielniczych (Młynarczyk 2014), drugi – metonimii jako podstawy obrazowania w połączeniach wyrazowych z nazwą narzędzi (Młynarczyk 2015).

⁴ Rozwiązanie skrótów znajduje się na końcu artykułu. Lokalizację haseł w NKP oznaczam za pomocą schematu NKP I 237, w którym cyfra rzymska oznacza numer tomu, arabska – numer strony.

⁵ Terminem jednostka frazeologiczna (w skrócie JF) posługuję się w odniesieniu do wszystkich nieswobodnych połączeń wyrazowych będących przedmiotem opisu w niniejszym szkicu. Przydawka *frazeologiczna* odnosi się do szerokiego rozumienia frazeologii jako zbioru jednostek multiwerbalnych obejmującego również przysłowia (Skorupka 1969).

⁶ W obliczeniach nie zostały uwzględnione JF, w których narzędzia kojarzone są ze sferą pozarolniczą, np. *łopata* z grabarzem, *kosa* ze śmiercią lub z walką. W niniejszym opracowaniu (ze względu na jego ograniczone ramy) analizie zostaną poddane JF zawierające składniki obrazu świata w trzech fasetach: wygląd, funkcja narzędzi oraz praca wykonywana za ich pomocą. Nie omawiam tych, które ilustrują inne składniki obrazu świata, zatem liczba analizowanych jednostek jest mniejsza niż podana powyżej.

⁷ Niektóre narzędzia stały się symbolami stanu chłopskiego, np. *sierp*, występujący obok *młota* symbolizującego robotników w godle ZSSR oraz w komunistycznej ikonografii

Analiza genetycznego znaczenia zgromadzonych jednostek i metaforycznego obrazowania w nich utrwalonego daje możliwość odtworzenia interesujących składników językowego obrazu świata⁸ – realiów współcześnie nie zawsze dobrze znanych. W niniejszym szkicu bliższemu oglądowi zostaną poddane trzy najmocniej odzwierciedlone fasety językowego obrazu narzędzi: WYGLĄD, FUNKCJA oraz PRACA wykonywana za pomocą danego narzędzia.

Najwięcej zebranych JF zawiera komponent *pług* nazywający ‘narzędzie żelazne ciągnięte przez zwierzę pociągowe lub silnik, służące do orania, składające się z lemiesza odcinającego skiby ziemi i z odkładnicy kruszącej, i odkładającej te skiby’ (SJPD). W paremiach nie ma odniesień do wyglądu pługa⁹, utrwalone zostało natomiast postrzeganie pracy z tym narzędziem jako zajęcia wymagającego dużo siły, stąd porównanie *pracuje jak w pługu* (NKP II 1056) ‘ciężko’. Podobne konotacje ma wyraz *orka*, nazywający prymarnie czynność wykonywaną za pomocą pługa, a sekundarnie ‘ciężką, mozolną pracę’ (SJPD).

Paremie ilustrują konieczność odpowiedniego trzymania i prowadzenia pługa przez oracza (*chodzenie za pługiem*): *Kto się chce pługiem dorobić, niech sam za nim chodzi* (NKP II 968); *Oracz za pługiem chodzi, za oraczem wrona* (NKP II 736).

Silnie utrwalonym w paremiologii elementem rzeczywistości związanym z orką jest praca zwierząt, które musiały ciągnąć pług, co nazywano zwrotem *chodzić w pługu* (SJPD). Najczęściej występującą w paremiach nazwą zwierzęcia zaprzęgniętego do pługa jest *wół/wołek* ‘kastrowany buhaj hodowany jako zwierzę robocze lub opasowe’ (SJPD) *Każdy wołek sługa u swojego pługa* (NKP III 762); *Nie naigrać wół w pługu zmordowany* (NKP III 763); iron. *Żwawy jak wół w pługu* (NKP III 969); *Gdzie w stajence jałoszka, na podwórzu kokoszka, parę wołków u pługa, krówka jedna i druga, i dziewczyna jak malina: taka chata znajdzie swata* (NKP I 823); *Święta Gertruda, zaprzęgaj woły do pługa* (NKP I 611).

Innym zwierzęciem, którego siła była wykorzystywana przy orce, jest koń: *Koniowi pole, kierat a pług nie bardzo folgują radzi* (NKP II 126). Komponenty *wół* i *koń* występują w paremii ukazującej sytuację odwrotną do zwyczajowo utrwalonych *Wół do siodła, koń do pługa* (NKP III 764). Dwie JF wskazują, jakich zwierząt nie brano pod uwagę do pracy z pługiem – *Wolne kozy od pługu, szlachta od poboru* (NKP III 408), żart. *Wilka w pług, a on do diabła w ług* (NKP III 702), inna natomiast przypomina o twardych realiach chłopskiego życia – w razie pogorszenia sytuacji materialnej do pługa zaprzęgano kobiety *Jak siedlok¹⁰ ni mo kóni, to za pługom babe góni* (NKP III 177).

przedstawiającej sojusz robotniczo-chłopski, czy pług – we fragmencie tekstu *Ślubów Jasno-górskich* autorstwa kardynała Stefana Wyszyńskiego, odczytywanych co jakiś czas w Kościele katolickim: *Składamy u stóp Twoich siebie samych i wszystko, co mamy: rodziny nasze, świętynie i domostwa, zagony polne i warsztaty pracy, pługi, młoty i pióra* (Wyszyński 1956).

⁸ Przyjmuję za J. Bartmińskim rozumienie językowego obrazu świata jako „zawartą w języku interpretację rzeczywistości, którą można ująć w postaci sądów o świecie” (Bartmiński 2006: 76).

⁹ Kształt pługa stał się podstawą metaforycznego nazwania ewolucji narcziarskiej: ‘[...] sposób hamowania polegający na zbliżaniu ku sobie dziobów i oddalaniu piętek’ (SJPD).

¹⁰ *Siedlak, siedlok – gwar*. ‘rolnik, gospodarz mający gospodarstwo rolne’ (NKP I 239).

Pług jest postrzegany jako narzędzie lepsze od innych, m.in. od włóki: *Zachciało się włóci, żeby pługiem była* (NKP III 727). *Włóka* to ‘narzędzie rolnicze składające się z kilku żelaznych lub drewnianych belek połączonych łańcuchami lub ciągłami, służące do ścinania cienkiej górnej warstwy gleby z jednoczesnym spulchnianiem i wyrównywaniem jej powierzchni’ (SJPD).

We frazeologii utrwalona została także nazwa części pługa – *lemiesz* ‘metalowe ostrze krojące ziemię’. Występuje ona jako komponent JF o biblijnej proveniencji *przekuć miecze na lemiesz*, w którym te metalowe przedmioty są ukazane – jak pisze S. Koziara w *Polskiej frazeologii biblijnej* – jako symboliczny znak pojednania (Koziara 2001: 183): *miecz* ‘dążenie do konfrontacji, wojny, konfliktów zbrojnych’, *lemiesz* ‘dążenie do pokoju, spokojnej pracy’.

W dwóch JF utrwalona została nazwa narzędzia służącego, podobnie jak pług, do przekrawania ziemi i obsypywania roślin – *radło*: *Niech nie stoi pług i radło, nam pracować wciąż przypadło* (NKP II 968); *Chłopu całe abecadło: pług, brona i radło* (NKP I 266).

Kolejność prac rolniczych wymagała po orce użycia brony, czyli narzędzia rolniczego w postaci kraty drewnianej lub żelaznej, opatrzonej w równomiernych odstępach zębami, służącego do spulchniania i oczyszczania roli oraz przykrywania siewu (SJPD). Ludowa mądrość nakazywała właściwy czas prac *Jak już zobaczysz rolę zieloną, dopiero ruszaj z pługiem i broną* (NKP III 67).

Pył suchej ziemi unoszący się za bronami uważano za zapowiedź dużych zbiorów: *Kiedy się za broną kurzy, będzie urodzaj duży* (SJPD); *Jak Wawrzyniec* (10 VIII) *burzy, to się za bronami kurzy* (NKP III 624); *Kiedy się za broną kurzy, to się i za kosą burzy* (NKP I 199). Jako trudność we właściwym spulchnieniu ziemi jedno z przysłów wskazuje dużą ilość perzu, czyli chwastu o długich, podziemnych pędach *Nie pomoże brona, kiedy rola zaperzona* (NKP I 200).

Kolejne narzędzia, których obraz odzwierciedlają zebrane JF, to kosa i sierp – służące do ścinania traw i zbóż.

Wyrazistą cechą kosi jest ostrość kojarzona z dosadnością (przenośnie *ostrością*) czyichś wypowiedzi: *ma język jak kosę* (NKP I 569) oraz z nagłym podcinaniem czegoś lub kogoś *padł jak kosą podcięty* (NKP II 765). W zebranych JF utrwalone zostały realia związane z koszeniem: podcinane rośliny układają się w pokosy leżące zazwyczaj równolegle do siebie – *Tęgo kosi moja kosa, od pokosa do pokosa* (NKP II 147), trawę najlepiej kosić rano, kiedy jest rosa – *Do piły trzeba siły, do kosi trzeba rosy* (NKP II 930), w trakcie koszenia można natrafić nie tylko na zboże czy trawę, ale także na twarde kamienie, które powodowały opór, o czym przypomina paremia *Siekierze się sęk umknie, a kamień kosie* (NKP II 169) oraz cytowana wyżej, mocno utrwalona JF *Trafiła kosa na kamień*. Koszenie kosą wymagało odpowiedniej siły, zajmowali się nim mężczyźni, którzy musieli dobrze pojeść, stąd porównanie *partyka* (‘pajda’) *chleba, jak chłopu do kosi* (NKP I 257). Kojarzenie z siłą sprawiło, że w ludowym obrazie świata narzędzie to postrzegano jako typowo męskie, dodające prestiżu, czego świadectwem jest JF zawierająca wyobrażenie czasu jako starca z kosą *Czas dziad, ale z kosą* (NKP I 355).

JF *Osta nie siecze, lecz kosa wecuje*¹¹ (NKP II 747) przypomina o narzędziu służebnym wobec kosa, zwanym *osełką* (*ostą*, *osełeczką*). Jest to 'kamień szlifierski z drobnoziarnistego piaskowca zwykle w kształcie podłużnej sztabki, używany do ostrzenia narzędzi metalowych; brus, ostrzałka' (SJPD). Regularne ostrzenie kosa jest czynnością niezbędną w efektywnym posługiwaniu się kosą.

Dużo mniejszym od kosa narzędziem, służącym również do ucinania, jest sierp. JF, w których sierp porównuje się z kosą – *Jeśli sierpem nie użnę, to kosą usiekę* (NKP III 191); *Gdzie sierp nie utnie, kosa nie ukosi* (NKP III 190), ilustrują ludowe przekonania na temat możliwości, jakie daje posługiwanie się każdym z tych narzędzi: kosą można usieć zdecydowanie więcej traw i zbóż, natomiast sierpem da się żąć w małych bądź trudno dostępnych miejscach, w których użycie kosa jest niemożliwe. Inne przysłowie – *Sierpa trzeba ozimie, kosa się zejdzie jarzynie* (NKP II 758) – wskazuje, że dobór narzędzia uzależniano również od rodzaju zboża.

Najbardziej wyrazistą cechą wyglądu sierpa utrwaloną we frazeologii i paremiologii jest charakterystyczne półkoliste zakrzywienie metalowego ostrza osadzonego na drewnianym trzonku, co stało się podstawą metaforycznego wyrażenia: *sierp księżycy* (SJPD) 'księżyc w pierwszej i ostatniej kwadrze (gdy kształtem przypomina sierp)'; iron. *prosty jak sierp* (NKP II 1090) 'krzywy'; *chodzi jakby sierp połknął* (NKP I 282) 'skrzywiony, zgarbiony'; *wygląda jakby sierp połknął* (NKP III 798) 'ts.'; *Skrzyw się jak sierp i będę cierp* (NKP I 101); żart. *ciągnie jak z dupy sierp* (NKP I 308) 'z trudnością'. Sierp był postrzegany jako narzędzie poręczne, takie, którym można łatwo wskazać kierunek, stąd zapewne porównanie *jak sierpem rzucił (cisnął)* (NKP III 190) 'prosto, na przelaj' (*Do Krasnegostawu trakt jak sierpem rzucił*, Pot. IV 200¹²; *Pójdę prosto, jakby sierpem rzucił*, ibid. VI 172, SJPD).

Kolejne narzędzia, których nazwy stały się komponentami JF, widły i łopata, służące do nakładania, roztrząsania, rozrzucania jakichś substancji bądź materiałów, są do siebie podobne kształtem, ale różnią się zasadniczą, dolną częścią. Paremia *Biedny to robi widły, a bogaty to łopaty* (NKP I 103) żartobliwie ilustruje tę różnicę między widłami a łopatą – łopata ma jednolitą metalową powierzchnię („bogatszą, droższą”) w przeciwieństwie do „dziurawych” („biedniejszych”) wideł. Przeciwstawienie wideł i łopaty jest obecne również w innym przysłowiu ukazującym à rebours właściwe użytkowanie narzędzi: *Łopatą siano, widłami glinę zbierasz* (NKP III 175) 'wszystko na opak'.

Charakterystyczna cecha wideł – długie zęby – legła u podstaw JF *nogi jak widły* (NKP II 635); *z igły robić widły* (NKP I 795); *Zęby ma takowe jak widły gnojowe* (NKP III 841) ('brudne'). Ostatnia z JF przypomina, że w gospodarstwie domowym widły często wykorzystuje się do wyrzucania obornika, zwanego *gnojem*. Do tych realiów odnosi się również przysłowie *Przez kupę gnoju to i widły wychodzą* (NKP I 690). Funkcja wideł polegająca na wyciąganiu czegoś za ich pomocą utrwalona została w powiedzeniu *Bieda, że i widłami nie wyciągnie* (NKP I 96). Inną cechą wideł utrwaloną w paremiologii jest rzadkie rozstawienie zębów, co powoduje niemożność odpowiedniego, starannego ułożenia za ich pomocą jakiejś substancji. Związane

¹¹ *Wecować* 'ostrzyć coś przez pocieranie o rzemień, osełkę itp.' (SJPD).

¹² Dokumentację ze słowników przytaczam wraz z podaną tam i wyjaśnioną lokalizacją.

z tym konotacje niestaranności i niepełności są obecne w paremiach: *Widłami mu w głowie ułożono* (NKP I 563) ‘głupi’; *To jeszcze widłami pisane* (NKP II 941) ‘jeszcze niepewne, mało prawdopodobne’; *Szydły widły* (NKP III 422) ‘groch z kapustą’. Inna jednostka o charakterze ironicznym pokazuje niemożność utrzymania wideł w pozycji pionowej bez wbicia ich w podłoże *Kłania się jak drąg, a stoi jak widły* (NKP II 635).

W wyglądzie łopaty charakterystycznymi cechami, utrwalonymi w paremiologii, są: wielkość ilustrowana poprzez porównanie jej do podobnej kształtem, ale dużo mniejszej, łyżki: *Po łyżce dali, a po łopacie wziyni* (NKP II 359) oraz szerokość metalowej części będąca podstawą porównań do wyglądu niektórych części ciała – zębów i języka: *zęby jak łopaty* (NKP III 841); *Skarżypyta z końca świata, co ma język jak łopata* (NKP III 205); *Skarżypyta bez kopyta, język lata jak łopata* (NKP III 205). Sposób posługiwania się łopataą kojarzono z prostotą, wręcz z topornością, o czym świadczą JF: *Wyłożyć jak na łopacie (talerzu, stole)* (NKP III 801); *Łopata/ palcem mu trzeba pokazać* (NKP II 901) oraz rzeczownik *łopatologia* (i jego derywaty – przymiotnik *łopatologiczny* i przysłówki *łopatologicznie*) ‘wyjaśnienie, tłumaczenie czegoś w sposób prymitywnie prosty, jak gdyby przeznaczony dla mało domyślnych, mało rozgarniętych’ (SJPD). Podobne skojarzenie dotyczyło sposobu ubierania się – *Na głowie strój, naokoło choć łopata stoj* (NKP III 333).

Kolejny przedmiot używany w pracach polowych, którego obraz utrwaliła frazeologia, *motyka* ‘narzędzie ręczne w postaci kawałka płaskiego, ostrego żelaza (również kamienia, rogu itp.) osadzonego prawie prostopadłe na długiej drewnianej rękojeści [...]’ (SJPD), była postrzegana jako krzywa, stąd porównanie *skrzywił się jak motyka* (NKP II 223). Motykę uważano za prymitywne narzędzie, a pracę wykonywaną przy jej pomocy za niewymagającą dużych umiejętności, stąd lekceważenie utrwalone w JF *Nie motykać to* (NKP II 526) ‘nie zabieraj się do nie swojej pracy, której nie znasz; to nie takie proste’. Ironiczny charakter ma również powiedzenie *Motyka się rozigrzała* (NKP II 526) stosowane do niezgrabnego i powolnego człowieka zabierającego się do śpiesznej roboty. Przysłowie *Z jednego drzewa krzyż i motyka* (NKP I 494) utrwalające fakt, że zasadnicza część motyki powstaje z drewna, jest jednocześnie wyrazem przekonania, że pod względem materialnym duchowe symbole i proste narzędzia mają podobną wartość.

Charakterystyczną cechą innego narzędzia, grabi, są wystające cienkie kołki, zazwyczaj drewniane, nazywane *zębami*, postrzegane jako konieczny składnik tego narzędzia *Wóz przez¹³ koła, chłop przez kobiety to tyle znaczy, co grabie przez zębów* (NKP III 769). Zęby grabi, zazwyczaj ciosane z grubsza, bez szczególnej dbałości o walory estetyczne, rozmieszczeniem przypominają ludzkie palce, stąd porównania *palce jak grabie* (NKP II 772) ‘niezgrabne’; *ma ręce jak grabie* (NKP III 32) ‘wielkie, niezgrabne i ciągnące ku sobie’.

Kolejnym narzędziem rolniczym, którego obraz zyskał odzwierciedlenie w polskiej paremiologii i frazeologii, jest *cep* (częściej w l. mn. *cepy*) ‘narzędzie do ręcznego młócenia zboża, złożone z długiej, drewnianej rączki, zwanej dzierżakiem i przytwierdzonego do niej krótszego kija, bijaka’ (SJPD). W jednostkach multiwerbalnych,

¹³ *Przez* w cytowanym przysłowiu występuje w znaczeniu ‘bez’.

szczególnie w porównaniach, zostały odzwierciedlone charakterystyczne cechy cepów: nieskomplikowana budowa – *proste jak budowa cepa* (zastyszane), wygląd (długie, proste, stosunkowo cienkie belki) – *nogi jak cepy* (NKP II 634), twardość – *twardy jak cep* (NKP III 551), *Kto się naje rzepy, to ma brzuch jak cepy* (NKP III 131) ‘twardy’. Pracę wykonywaną za pomocą cepów (młockę) kojarzono, dzięki równomiernym odgłosom, z mówieniem *jakby cepami młócił* (NKP I 234); *młóci językiem jak cepami* (NKP I 870). Paremia *Nie uczyłem się tego w szkole, ale przy cepach w stodole* (NKP III 402) odzwierciedlająca sąd, że praca fizyczna jest podstawą nabywania przydatnych życiowo umiejętności, ilustruje zarazem fakt, że miejscem młocki była stodoła, w której uderzano cepami o twarde podłoże¹⁴. Inna JF przypomina o dotkliwych skutkach niewłaściwego wykonywania pracy – *W nieprawym ręku cep, zamiast w zboże bije w łeb* (NKP III 39).

Ustabilizowane połączenia słowne pokazują również, że młócenie za pomocą cepów było postrzegane jako ciężka praca – *osłabiał jak cepy* (NKP II 747), niewymagająca jednak wysiłku intelektualnego czy przebiegłości, stąd konotacje będące podstawą obrazowania w JF – *Łgać, to nie cepem prac* (NKP II 346), *człowiek jak od cepa* (NKP I 378) ‘silny, ale bardzo niezgrabny, nieokrzesany’, utrwalone również w przenośnym znaczeniu słowa *cep* ‘głupiec’, używanym jako pogardliwe określenie jakiejś osoby.

Przeznaczenie narzędzi, sposób posługiwania się nimi, użyteczność w wykonywaniu poszczególnych prac polowych są w wielu ironicznych i żartobliwych JF ukazywane poprzez obraz ich nieprawidłowego użycia. Znaczenie ‘zachowywać się nierozsądnie’ wyrażają JF: *Grabiami ryby łowił, makiem ptaki strzelał* (NKP III 106); *Łowił ryby widłami, strzelał wilki gajdami* (NKP III 106); *Łopatą siano, widłami glinę zbierasz* (NKP III 175); *Szykowny jak z bronami do lasa* (NKP III 424); *Wyprawił się z maczugą do pługa* (NKP III 804); *Głupi żnie bez sierpa* (NKP III 938); *Wystrzelił jak z motyki* (NKP III 339); *Wyrwał się z conceptem jak z motyką na rzepę* (NKP II 112). W tę obrazowość wpisuje się również znane powszechnie do dziś *Porywać się/rzucać się/iść z motyką na słońce* ‘podejmować zadania niemożliwe do wykonania, przerastające czyjeś siły i możliwości’ (SFzP).

Za pomocą nieodpowiedniego użytkowania narzędzi można komuś wytknąć także nieprawdę *To je kiszka mazane, a grabiami naciągane* (NKP II 497) ‘nieprawda’ lub wykazać absurdalność bądź niestosowność sytuacji: *Grabiami ryb nie nachytosz* (NKP I 727); *Jak się rozleje, to ani grabiami nie zgrabi* (NKP II 758); *Idzie mu to jak z brónami w lesie* (NKP I 804); *Z żoną jak z broną w lesie* (NKP III 961).

Niektóre paremie obrazują niezgodne z przeznaczeniem użycia narzędzi – przedmiotów będących często w zasięgu ręki – jako broni używanej w rozmaitych sytuacjach wynikających z trudnych relacji międzyludzkich: *Kie baba do cie z grabiami, to ty do niej z cepami* (NKP I 38); *Albo siana stóg, albo widłami w bok* (NKP III 174); *Macocho widłami kocha* (NKP II 366), *Na plecach chłopca to się bijak* (‘krótsza część cepów’) *strzępi, a plecy całe* (NKP I 270).

¹⁴ W stodole była to podłoga zwana *boiskiem* lub *klepiskiem*.

Podsumowanie

Przytoczone w niniejszym opracowaniu połączenia słowne są językowym świadectwem niezwykle istotnej roli, jaką w świadomości mieszkańców wsi zajmowało pojęcie 'narzędzie' i jego konkretne realizacje służące konceptualizacji wielu różnorodnych treści, związanych nie tylko z wykonywaniem prac polowych, ale także z różnymi aspektami życia indywidualnego i zbiorowego.

Większość analizowanych frazemów należy już do recesywnej warstwy frazeologii. Do ich pełnego zrozumienia konieczna jest znajomość wyglądu i przeznaczenia narzędzi oraz niektórych prac polowych. Wiedza na ten temat, dawniej powszechnie znana, współcześnie często trudna do zrozumienia dla osób nieznających wiejskich realiów, stanowi treść presuponowaną w przysłowia i frazeologizmach. Analizując znaczenie genetyczne tych jednostek, można odtworzyć stereotypowo uproszczone cechy narzędzi, które były na tyle wyraziste, że stały się podstawą metaforycznego obrazowania. Są to m.in. charakterystyczne cechy wyglądu: wystające zęby grabi, zaokrąglony kształt sierpa, prosta budowa cepów, zakrzywienie motyki, szerokie rozstawienie igieł w widłach (zazwyczaj brudnych), „niepełnych” w stonsunku do szerokiej, jednolitej powierzchni metalowej części łopaty. Ważnym składnikiem obrazu narzędzi była ich funkcja, sposób wykonywania prac polowych za ich pomocą i odpowiednie ich kojarzenie: pługa z orką, brony ze spulchnianiem ziemi, kosy i sierpa z ucinaniem (odpowiednio – koszeniem, żęciem) traw lub zbóż, cepów z młocką, motyki z kopaniem, łopaty z nabieraniem i przenoszeniem ziemi lub materiałów sypkich, wideł z rozrzucaniem gnoju, siana albo słomy.

W analizowanych jednostkach widoczny jest punkt widzenia mieszkańca wsi, dla którego narzędzia miały przede wszystkim wartość użytkową. Multiwerbizmy odzwierciedlają przy tym wartościowanie, z którego wynika swoista hierarchia prac i związanych z nimi narzędzi: poważnie traktowanymi zajęciami były orka za pomocą pługa i koszenie kosą, natomiast za czynności proste, wręcz prymitywne, uważano młockę przy użyciu cepów czy kopanie motyką. Na ironiczne lekceważenie zasługiwał jednak przede wszystkim ten, kto posługiwał się narzędziami w sposób niewłaściwy.

Analiza zgromadzonych jednostek pozwala stwierdzić, że omówione pole tematyczne polskiego zasobu frazeo- i paremicznego jest kolejnym świadectwem związku między językiem i kulturą, w tym przypadku – głównie z różnymi aspektami kultury materialnej.

Wykaz skrótów

NKP – *Nowa księga przysłów i wyrażen przysłowiowych polskich*, red. J. Krzyżanowski (t. I-III), S. Świrko (t. IV), Warszawa 1969–1978.

SFzP – A. Kłosińska, E. Sobol, A. Stankiewicz, *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami*, Warszawa 2005.

SJPD – *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. I–XI, Warszawa 1958–1969, <http://doroszewski.pwn.pl/wstep/100/> (dostęp: 02.06.2017).

Bibliografia

- Bartmiński J., 2006, *Językowe podstawy obrazu świata*, Lublin.
- Grzegorzczkova R., Puzynina J., 1984, *Słowotwórstwo rzeczowników*, [w:] *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Składnia – Morfologia – Fonologia*, red. naukowy S. Urbańczyk; t. 2, R. Grzegorzczkova, K. Kallas, K. Kowalik, R. Laskowski, A. Orzechowska, J. Puzynina, H. Wróbel, *Morfologia*, s. 332–407.
- Grzegorzczkova R., Szymanek B., 1993, *Kategorie słowotwórcze w perspektywie kognitywnej*, [w:] *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Wrocław, s. 458–474.
- Jaros I., 2009, *Nazwy środków czynności w gwarach łączycko-sieradzkich. Studium słowotwórczo-leksykalne*, Łódź.
- Koziara S., 2001, *Frazeologia biblijna w języku polskim*, Kraków.
- Kucała M., 1957, *Porównawczy słownik trzech wsi małopolskich*, Wrocław.
- Markowski A., 1992, *Leksyka wspólna różnym odmianom polszczyzny*, Warszawa.
- Młynarczyk E., 2014, *Obraz narzędzi rękodzielniczych w polskich frazeologizmach i przysłowia*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Linguistica” IX, s. 30–39.
- Młynarczyk E., 2015, *Nazwy narzędzi jako podstawa metonimicznego obrazowania w przysłowia* i w swobodnych połączeniach wyrazowych, [w:] *Linguo-cultural research on phraseology*, red. J. Szerszunowicz i in., Białystok, s. 225–238.
- Skorupka S., 1969, *Podstawy klasyfikacji jednostek frazeologicznych*, „Prace Filologiczne”, t. XIX, s. 219–226.
- Wyszyński S., 1956, *Jasnogórskie Śluby Narodu Polskiego*, <http://www.wyszynski.psur.pl/sluby.php> (dostęp: 31.05.2017).

The image of agricultural tools preserved in Polish phraseology and paremiology

Abstract

The object of analysis in this paper are fixedword combinations (phraseological units and proverbs) with components denoting names of agricultural tools. They were used to conceptualize numerous ideas connected not only with the appearance of tools and agricultural work done, but also with various aspects of individual and collective life. Most of the analysed phrasemes already belong to the recessive sphere of phraseology. In order to understand them completely, it is necessary to have some knowledge of what they look like, what purpose they served and what kind of work was done with their use, which is not always clear to people who don't know anything about the village reality.